

Suomen verbinjohto ja sen kuvausongelmat¹

Suomen sananjohto on ehtymätön sampo, joka on yhtä työläs kuvata kuin käyttämäni metaforan kalevalainen lähtökohta. Derivaation johdonmukainen kuvaaminen onkin kriteeristön koetinkivi.

Kuvaajan ensimmäinen ongelma on johdosten erottaminen muunkenteisistä sanoista ja sananmuodoista. Tehtävä saattaa tuntua selvältä, varsinkin jos ajatellaan, miten muuttumattomana johdoksen määritelmä on toistunut kirjallisuudessa vuosikymmenestä toiseen: johdos on johtimella kantasanasta muodostettu sana. Viime aikoina käsitys siitä, miten derivointi todella tapahtuu, on kuitenkin muuttunut. Ehkäpä prototyypistä johtimella johtamista harrastavatkin pääasiassa vain lingvistit, kuten Alpo Räisänen kärjistäen on esittänyt. Muut kielenkäyttäjät tuottavat uusia sanoja entisten mallien mukaan hyvinkin vaihtelevin prosessein ja morfologisin operaatioin.

Seuraavassa rajoitun sanoihin, jotka perinteisen määritelmän mukaan ovat johdoksia eli koostuvat kannasta ja johdinaineksesta, kiinnittämättä huomiota johdosten syntytapaan. Käsittelen ensin johdosten erottamista muista monimorfisista sanoista ja muodoista sekä johtamattomista sanoista. Sen jälkeen esittelen johdoksiksi tulkittavien sanojen ryhmittelyn ongelmia. Lopuksi luonnehdin suomen verbijohdosten produktiivisia päätyyppejä.

Johdosten ja yhdyssanojen raja on suhteellisen helppo vetää lähtemällä siitä, että prototyypinen yhdyssana koostuu vähintään kahdesta sanasta tai sanamaisesta elementistä. Vaikka tämä raja saattaa liikkua, se liikkuu hitaasti: Yhdysosa voi menettää itsenäisyytensä, hahmottua sidonnaiseksi ja siirtyä siten johdinten kategoriaan (esim. *-lainen* < *lajinen*). Toisaalta johdinaines voi alkaa hahmottua yhdysosaksi (*-lääntä*, *-niekka* < ven. *-nik*). Taivutusmuodoista johdokset erottaa sen perusteella, että uusi johdos taipuu produktiivisesti sanaluokkansa mukaan.

¹ Turun yliopistossa 10. 10. 1992 pidetyn väitöstilaisuuden alkajaisesityelmä.

Näin erottuvat taivutusmuodoista myös ne johdokset, joissa johdin taiputuspäätteiden tavoin on tehtävältään kieliopillinen: esimerkiksi passiivimuoto on yksi persoonamuoto (esim. *kaadetaan*) mutta passiivijohdos (esim. *kaatua*) taipuu kaikissa persoonissa, myös passiivissa; *peseksen* on *pestä*-verbin refleksiivinen taivutusmuoto, *peseytyä* taas *pestä*-verbin produktiivisesti taipuva refleksiivijohdos.

Visaisempaa on erottaa johdokset johtamattomista sanoista. Historiallisin kriteerein — hyödyntäen sekä tietoa alkuperäisten suomalais-ugrilaisten sanojen rakenteesta että etymologisen tutkimuksen tuloksia — voidaan päätellä, mitkä sanat ovat juuria, mitkä johdoksia. Sen sijaan johdoksen synkroniset kriteerit vaihtelevat. Suomen kielestä 1600-luvulta lähtien laaditut kieliopit ja sanakirjat heijastelevat monia, usein ilmaisemattomia johdosten kriteereitä. 1600- ja 1700-luvulla verbi-johdoksina esitellään latinan ja heprean johdosten rakenteeltaan vaihtelevia suomennoksia, joukossa nykytulkinnan mukaan johtamattomia sanoja, yhdyssanoja ja lausekkeita. 1700-luvulta lähtien sovelletaan myös omapohjaisia rakenteeseen tai merkitykseen tai näihin molempiin perustuvia kriteereitä. Derivaation synkroniseen hahmottumiseen eli johdosten muodon ja merkityksen läpinäkyvyyteen näyttää vaikuttaneen kolme ilmiötä, joita kuvauksissa on sivuttu 1800-luvun lopulta lähtien mutta tutkittu vasta parin viime vuosikymmenen aikana. Nämä ovat produktiivisuus eli johdostyyppin tuotettavuus, leksikaalistuminen eli johdoksen vakiintuminen sanaston osaksi ja idiomaattistuminen eli johdoksen merkityksen, usein muodonkin läpinäkyvyyden katoaminen ja näin tapahtuva johdosmaisuuuden himmeneminen. Produktiivisuus on johdostyyppin ominaisuus, leksikaalistuminen ja idiomaattistuminen taas ovat yksittäisten johdosten kehityskulkuja. Samaa produktiivista rakennetyyppiä edustavien johdosten joukossa voi siis olla idiomaattistuneita (esim. *urheilla*, joka ei merkitse 'olla urhea, käyttäytyä urheasti'), sanastoon vakiintuneita mutta yhteyden kantaansa säilyttäneitä leksikaalistuneita johdoksia (esim. *pöyhkeillä*, joka esiintyy NS:ssä merkityksessä 'olla pöyhkeä, ylvästellä, ylpeillä, kerskuu') ja kertakäyttöön luotuja (esim. *keveillä*, jonka olen tavannut merkityksessä 'suosia kevyt tuotteita ja pyrkiä olemaan keveä', ja *letkeillä* 'käyttäytyä letkeästi').

Johdoksiksi tulkittavat verbit ovat siis heterogeeninen sanaston alue. Niinpä niiden ryhmittely onkin ongelmallista. Selvyyden vuoksi ryhmitelykriteerit on usein valittu vaihtoehtoisesti joko rakenteen tai merkityksen näkökulmasta. Esimerkiksi Lönnrot etusijaisti sanakirjassaan (1866—1880) rakenteen ja erotti mm. viisi ryhmää pitkälle synonyymisia muutosverbejä kannan sanaluokan sekä kannan muodon ja johtimen perusteella. Ryhmät ovat comparativum (*helpota, hurjeta, jäyketä*), subiectivum (*helpontua, helpottua, hurjentua, jäykentyä, jäykistyä, käns-*

tyä, känsittyä), medium (*helppouta* l. *helppoutua*, *hurjauta* l. *hurjautua*, *jäykkeytä* l. *jäykkeytyä*), translativum (*hurjistua*, *kihkastua*) ja illativum (*kihkaantua* l. *kihkaantua*, *kiweentyä* l. *kiweentyä*). Cannelin otti verbijohdoksia ryhmitellessään (*Eräitä merkitysluokkia suomen kielen denominaalisten johdannaisverbien alalta* 1930) kriteeriksi merkityksen ja sijoitti nominikantaiset muutosverbit kahteen ryhmään: inkoatiivijohdokset ilmaisevat 'siksi t. siihen tulemista t. joutumista, mitä kantasana merkitsee' (*rumenen, hiillyn, helpotun, harmistun, halvennun, eheydyn, kuivun, homehdun* jne.) ja reseptiiviset 'sen saamista t. omistamista, sen alaiseksi joutumista, sillä peittymistä t. sekoittumista, mitä kantasana ilmoittaa' (*ruostun, tuuletun, haavoitun, ahavoidun, hiestyn* jne.). Kuitenkin myös Cannelinin sensiiivisten johdosten ryhmässä on muutospiirteen sisältäviä verbejä (*ikävyystyn, pahastun*).

Kuvausmenetelmät ovat sidoksissa kuvauksen tavoitteisiin. On selvää, että johdot *helpota*, *helpontua* ja *helppoutua* voidaan muotokriteerein sijoittaa kolmeen mutta merkityksen mukaan yhteen ryhmään. Yhtä selvää ei sen sijaan ole, miksi semanttisesti ryhmittelevä Cannelin sijoitti johdot *homehtua*, *hiestyä* ja *pahastua* kolmeen eri ryhmään.

Luokituskriteerien valinnan lisäksi kielen kuvaajan onkin tasapainoitava yksityiskohtaisuuden ja yleistävyyden välillä. Mitä suppeampi kohde, sitä tarkemmin se voidaan kuvata havainnollisuuden kärsimättä. Kokonaisia kielen osajärjestelmiä taas on vaikea kuvata selkeästi, ellei malta tinkiä yksityiskohdista. Verbiderivaation kuvaamisessa on nähtävissä heiluriliike yksityiskohtaisen ja yleistävän välillä. Lönnrot sovelsi tarkkoja rakennekriteereitä; Genetz kokeili sekä yleisiä semanttisia että yksityiskohtaisia morfologisia luokituksia; Setälän tavoitteena oli yleistävä rakennelähtöinen ryhmitys, johon merkityskin kytkeytyisi; Cannelin pyrki hienojakoiseen semanttiseen luokitukseen jne.

Verbikantaisen verbinjohtojärjestelmän yleiskuva on onnistuttu luomaan varhemmin kuin nominikantaisen. Tämä selittyy sekä deverbiaalisen verbiderivaation selvemmästä produktiivisuudesta että johdinten määrätehtävistä. Kuvan voi nykyperspektiivistä tulkiten nähdä hahmotuvan jo varhain kaksijärjestelmäiseksi: Roolijohtimet, yleisimmin TA, TTA ja (TA)(U)(TA)U, toisinaan myös L ja AHTA, varioivat subjektin semanttista roolia (vrt. *painaa — painua — painautua — painuttaa — painattaa; nöyristää — nöyristellä; kääntää — käännähtää*). Johtimet (TA)L, KSI, SK(NT)L, I, U, ISE, AJA, AHTA, AISE ja ALTA taas kuvataan nykytermein ilmaisten modifioijina, jotka vaikuttavat kantaverbin tekemisen laatuun (vrt. *painaa — painella — paineskella — paineskennellä — painaista — painaltaa; hakea — haeskella — haeksia — hakaista; hypätä — hyppiä — hypähtää; valua — valahtaa; kumahtaa — kumista — (se) kumajaa*).

Kun roolihohtimin derivoituja verbejä on haluttu kuvata tarkemmin, on pohdittu esimerkiksi TTA-verbien eli aiheutus- ja teettoverbien (*su-rettaa — pesettää*) tai (UT)U-verbien eli esimerkiksi passiivi- ja refleksiiviverbien (*kivi painuu pohjaan — hän painuu metsään / painautuu maahan*) keskinäisiä suhteita. Kriteereitä on etsitty morfologian ohella semantiikasta ja pragmatiikasta. Aiheutus- ja teettoverbit eivät välttämättä eroa morfologisesti. Kausatiivisuffiksi on joko TA (*päästää, pienentää*) tai (U)TTA (*vierittää, ajatteluttaa*). Johtimella (U)TTA derivoidaan myös teettoverbejä (*teettää, juoksuttaa*). Teettotulkintaa varmistamassa voidaan käyttää rekursiivisia muotoja (*vierityttää, vedätyttää, tuotattaa, tuotatuttaa*). Joskus rekursiivisen muodon voi kielenulkoisen tiedon nojalla päätellä tarkoittavan teettämisen välillisyyttä: ”Jos Kekkonen yhä olisi voimissaan, hän teettäisi vihreillä ministereillä päätöstä viidennestä ydinvoimalasta selluteollisuudelle.” (HS 26. 4. 1992.) Kausatiivi- ja kuratiividerivaatio ovat semanttisin määräehdoin produktiivisia; rakennerajoituksia ei ole. Teettojohdosten käytön vähäisemmyys selittyy konstruktion tiivyydestä ja virallistyyllisyydestä. Johdosten parafraasit (*antaa tehdä; houkutella / palkata / pakottaa tekemään* jne.) ovat sekä rakenteeltaan väljempää että sisällöltään tarkempia.

Myös deverbaalisia (UT)U-johdoksia on ryhmitelty verbin valenssin ja nominijäsenten roolin näkökulmasta: automatiivijohdoksella ei ole agenttia pinta- eikä syvärakenteessa ja sen subjekti on neutraali (*Silta sortuu*) tai kokija (*Minä suutuin*). Passiivijohdoksella on agentti merkitystasolla, ja sen subjekti on elollinen tai eloton kohde (*X pettää / kaataa Y:n > Y pettyy / kaatuu*). Refleksiiviverbien (esim. *heittäytyä, kääntyä*) subjekti on samalla agentti ja kohde: *käänny ympäri* ’käännä itsesi ympäri’. Automatiivi-, passiivi- ja refleksiividerivaatio ovat syntaktisesti yhdessä suhteessa samanlaisia: ne tekevät verbistä intransitiivisen. Sekä johdin U että johdinyhtymä UTU voivat esiintyä kaikissa tyypeissä, vaikka U-johdin onkin vihje automatiivisuudesta tai passiivisuudesta, UTU refleksiivisyydestä (vrt. *painua — painautua, vääntyä — vääntäytyä*). U-johtimeen päättyvien verbikantaisten johdosten luokittelu kolmista kriteerisidonnaista ja perustuu vain osaksi derivaatiomorfologiaan. Kielen käytön kannalta kiinnostavaa on verrata näitäkin rooli-johdoksia vaihtoehtoihin ilmaisutapoihin: ”*Sarja pohjustuu* tänään *avauskeskustelulla* — —.” (HS 17. 4. 1992.) Vrt. Tänäpä nähtävä *avauskeskustelu pohjustaa sarjan*. *Sarjaa pohjustetaan* tänään *avauskeskustelulla*. Myös refleksiivinen johdos *pohjustautua* on rakenteena mahdollinen, ei kuitenkaan käytössä todennäköinen. Tuskin vaikkapa ravintolan eteivahtimestari toteaisi asiakkaan jo *pohjustautuneen* liikaa.

Koko rooliderivaatio on määräehdoin produktiivinen toisin kuin modifiointiderivaatio, johon kuuluu myös synkronisesti lähes epäpro-

duktiivisia tyyppisiä. Deverbaaliset I-johdokset (*hyppiä, kieriä*) samoin kuin ISE- ja AJA-verbit (*helisee, heläjää*) sekä ne U-johtimiset verbit, joissa U:lla on kontinuaatiivisuuden ilmaisufunktio (*heilua*, vrt. *heilah-taa*) kontrastoituvat supistumaverbien tai momentaanijohdosten kanssa sekä rakenteeltaan että merkitykseltään, mikä tukee niiden hahmottumista johdoksiksi. Toisaalta niiden hahmottumista johdoksiksi hämärtää kantasanan puuttuminen ja rajoittuminen osin deskriptiivisanastoon. AJA-verbit eivät nykysuomalaisen kielitajun mukaan kuulu yleiskieleen. Selvemmin hahmottuvat johdoksiksi kaksi muuta kantaverbin teonlaatua modifioivaa johdostyyppiä: frekventatiivit eli L-derivaatio (*laulella, lauleskella, myyskennellä*) ja momentaanit eli AHTA- ja AISE-, itämurteissa osin myös ALTA-derivaatio (*laulahtaa, tempaista, heitältää, kiskaltaa*). Frekventatiividerivaatio on yleiskielessä produktiivisempi kuin momentaaniderivaatio, joka sekin on sekä rakenteeltaan että merkitykseltään läpinäkyvä. Nykysuomen sanakirjassa on frekventatiiveja kolme kertaa niin paljon kuin momentaaneja. L-derivaatiolla ei juuri ole rakennerajoituksia. Sillä ilmaistava tapahtumisen tai toiminnan sattumanvarainen jaksoittaisuus tai toistuminen on yleisempää kuin momentaanisuus. Toisaalta momentaanijohdokset ovat merkitykseltään selvempiä ja niissä on vähemmän idiomaattistuneita johdoksia kuin frekventatiiveissa.

Frekventatiividerivaatio ei olekaan semanttisesti aivan homogeeninen. Prototyyppimerkityksen eli sattumanvaraisen jaksoittaisuuden sijasta johdoksilla ilmaistaan useimmiten ailahtelevaa keskittymistä, vähättelevyyttä ja leikkisyyttä. L-johtimella voidaan ilmaista myös vireillä olevaa prosessia (*aloitella*); yrittämistä merkitsevät ns. konatiiviverbit (*lupailla, kosiskella, rauhoitella*) ovat yksi tämän merkitysryhmän alalaji. Frekventatiiveja käytetään toisaalta vähättelyyn, toisaalta kohteliaisuutta ja tunkeilemattomuutta tavoiteltaessa. Joukkoviestimissä suositetaan nykyään rentoa ja epävirallista tyyliä, johon frekventatiivit sopivat. Frekventatiivijohdosta voidaan tyylyisistä käyttää jopa kertatekemisestä: ”*Kyllä sinullekin palkinto annellaan.*” (Radio Auran Aallot 24. 2. 1990.)

1800-luvun lopulta periytyy tapa luetella momentaanijohtimina AHTA, AISE ja ALTA, jonka epäproduktiivisuudesta yleiskielessä tosin huomautetaan. Momentaaniderivaation produktiivisuutta rajoittaa se, että kannoiksi eivät yleensä käy johdosverbit. Sen tapaiset esimerkit kuin *keksaista* ja *leipaista*, joiden kannoiksi on tulkittava *keksiä* ja *leipoa*, tosin horjuttavat tätä väitettä, ellei niitä sitten tulkita todisteiksi siitä, että I-derivaatio on menettänyt läpinäkyvyytensä. Derivaatiolla on semanttisiakin rajoituksia: momentaaniderivaatiolla ilmaistavaa hetkelisyyden piirrettä ei voi liittää kaikkiin verbeihin. AHTA-johdin voi il-

maista myös toiminnan tai tilan alkamista (*istahtaa, nukahtaa*). AISE on subjektin tahallisuutta edellyttävien transitiiiviverbien momentaanijohdin. Myös momentaaniderivaatio sopii epävirallisuutta, tuttavallisuutta, huolettomuutta tai toisaalta kohteliaisuutta ja tunkeilemattomuutta tavoittelevaan tyyliin (*Lukaisisitko tämän mietinnön huomiseksi*).

Suomen kielen denominaalisten verbijohdosten kuvaaminen on alusta lähtien ollut hankalampaa kuin deverbaalisten. Kieliopissa saattaa kuitenkin esiintyä ajatus denominaalisen verbiderivaation tärkeydestä sanastoa kartutettaessa. Nomini- ja partikkelikantaisia johdoksia kuvataan vielä 1800-luvun kieliopissa osin etymologioiden yksittäisinä leksemeinä, ei järjestelminä. Esimerkiksi Renvall ryhmittelee kieliopissaan (1840) vain deverbaalisia verbijohdoksia. Jos kieliopissa kuvataan denominaalisia verbijohdoksia, ne saavat vähemmän huomiota kuin deverbaaliset tai niitä kuvattaessa käytetään samoja näkökulmia kuin kuvattaessa deverbaalisia: transitiivisuutta ja intransitiivisuutta, subjektin roolia ja tekemisen kestoa. Kuvauksissa on myös mukana nominikantaisia verbijohdoksia ilman, että kannan kategoriaan kiinnitetään huomiota. Mm. Setälä jättää käytännöllisessä verbijohdosten viisijaossa kannan kategorian toisijaiseksi. Niin ikään derivaatioaskelten erottaminen on pitkään epäjohdonmukaista, vaikka jo Lönnrotin sanakirjassa paikoin näkyy mahdollisuus hahmottaa sama johdos eri tavoin: *hupsutella* 1) 'narra' (*hupsuttaa*) ja 2) 'fånas, fjollas, tokas, galnas, stollas' (*hupsu*).

Muutamat denominaalisten verbijohdosten tyypit erottuvat toisia varhemmin, muutosverbit jo 1600-luvulla, suhtautumisjohdokset 1700-luvulla. Johtimella on näissä määräfunktio. Juuri johtimen ja sen tehtävän suhteen häilyvyys onkin hankaloittanut denominaalisen verbiderivaation kuvaamista. Denominaalisissa verbijohdoksissa esiintyvät johtimet ja johdinyhtymät voi tehtävän luonteen mukaan jakaa kolmii:

1) Johdin paljastaa johdoksen merkitystyyppin eli ilmoittaa, mihin asemaan kantanomini on verbistetty. Esimerkiksi NE-johdin esiintyy tyyppillisesti muutosverbeissä (*kalpenee*). Yleisimmin muutosverbejä derivoidaan U-loppuisilla johdinyhtymillä (*harmistuu, löysentyy, löystyy*). AHTA-johtimella tuotetaan kannan kaltaiselta vivahtamista merkitseviä partisiippimuotoja (*marxahtava*).

2) Johdin antaa vihjeen merkitystyyppistä. TTA voi olla yleisverbistin (*kellottaa* 'saada aika kellolla'), mutta useimmin se esiintyy kannan ilmaisemalla varustamista merkitsevissä (esim. *pöntöttää*) tai deskriptiivisissä verbeissä (*pölöttää*). Puhuttelujohdoksia derivoidaan yhtymällä (I)TTA-L (*gurutella, seditellä*). Kannan tarkoitteen keräämistä tai pyydystämistä merkitsevissä kaptatiiviverbeissä johdin on yleensä STA (*sii-astaa*) ja kääntämistä merkitsevissä lingvatiiviverbeissä NTA (*inarintaa*).

3) Johdin on yleisverbistin. Näitä ovat esimerkiksi TA (*diivata, diskota, kokousta, lahota, morjesta, mätästä, päivällistä, rakastaa* jne.) ja I/ITS (*aarioida, kavioida, laiskuroida, lisiä, muumioida, näppäroidä, utopioida* jne.), jotka esiintyvät puhuttelujohdoksia lukuun ottamatta kaikissa denominaalisten verbijohdosten merkitysryhmissä. Yhtymä (T)TA-L esiintyy verbistimenä muissa kuin muutos- ja aiheutusverbeissä, mikä selittyy L-johtimen luonteesta (vrt. rooli- ja modifiointiderivaatio): *aatteilla, bossanovailloilla, euroilla, heilailla, heilastella, hittoilla, keskikouluilla, linnailla, pizzailla, ufoilla* jne. Verbistimellä derivoidulle johdokselle ei aina ole tarjolla luontevaa parafrasia: ”Toinen asia on, että lapset ovat kuitenkin päässeet näkemään tieteis- ja kauhutarinoita — siksi lavasteissa ja tehosteissa ei parane *maitoilla*.” (HS 2. 11. 1991.)

Derivaation tutkimista säätelee osaltaan kohdekieli. Suomi suomalais-ugrilaisena kielenä tarjoutuu johto-opista kiinnostuneen sammottavaksi runsaana ja rönsyilevänä. Sananmuodostukseen vaikuttaa kuitenkin myös kielenulkoinen todellisuus: kielikontaktit muuttavat kieltä, kieltä kehitetään ja ohjailtaan, kieli eriytyy tarkoituksen ja tilanteen mukaan. Johdosten kuvaaminen edellyttääkin äänne-, muoto- ja merkitysrakenteen lisäksi syntaksin, tekstin ja tyylin huomioon ottamista.

